

Hugh WYBREW

LITURGHIA ORTODOXĂ
Evoluția Liturghiei Euharistice în ritul bizantin

Traducere din limba engleză de
Mihail K. Qaramah și Mihai Răducă

DOXOLOGIA
Iași, 2024

Cuprins

<i>Cuvânt înainte la traducerea românească</i> (Episcopul Petru Pruteanu)	9
<i>Cuvânt înainte la ediția în limba engleză</i> (Episcopul Kallistos Ware)	12
<i>Prefață la ediția din 2013</i>	14
<i>Prefață la ediția din 1989</i> (Hugh Wybrew)	17
1. Liturghia occidentală și Liturghia ortodoxă	20
2. Izvoarele Tradiției	36
Primul secol	36
Originile Liturghiei Euharistice	36
Semnificația Euharistiei	39
Secolele II-III	43
Ritul euharistic	43
Darurile de pâine și vin ale poporului	46
Cadrul Liturghiei Euharistice	47
Nașterea iconografiei	49
Interpretarea Liturghiei Euharistice	51
3. Secolul al IV-lea	54
Dogma și Liturghia	54
Ridicarea Constantinopolului	56
Cadrul Liturghiei	57
Influența imperială asupra iconografiei	59
Dezvoltarea ierarhiei	60
Teologia și evlavia euharistice	62
Liturghia Cărții a VIII-a din <i>Constituțiile Apostolice</i>	68

4. Liturghia Euharistică la Constantinopol în vremea	
Sfântului Ioan Hrisostom	79
Bisericile din Constantinopol	79
Săvârșirea Liturghiei Euharistice	83
Rugăciunea Euharistică	90
Dipticele	93
Cuminecarea, mulțumirea și riturile finale	95
Consecințe ale declinului desei cuminecări	97
Înțelegerea Liturghiei Euharistice în vremea Sfântului Ioan Hrisostom	98
5. Liturghia în vremea Sfântului Maxim Mărturisitorul	106
Biserica Sfintei Înțelepciuni	109
Liturghia Euharistică și ceremonialul ei	118
Intrarea în biserică	118
Imnul Intrării	119
Citirile și predica	123
Îndepărtarea catehumenilor și Rugăciunile credincioșilor	124
Intrarea „tainelor”	125
Simbolul credinței	129
Anafora	132
Pregătirea pentru cuminecare și cuminecarea	134
Încheierea Liturghiei	136
Tâlcuirea Liturghiei	136
<i>Mistagogia</i> lui Maxim Mărturisitorul	142
6. Liturghia după victoria iconodulilor	152
Controversa iconoclastă	152
Stiluri arhitecturale și decorative bisericesti în secolul al IX-lea	155
Liturghia în secolul al IX-lea	158
Ritul punerii-înainte	160
Antifoanele	162

Litania mare	165
Citirile	166
Litania cererii stăruitoare	166
Rugăciunile credincioșilor	167
Intrarea Mare	170
Sărutarea păcii și Simbolul credinței	172
Anaforaua	173
Tâlcuirea lui Gherman al Constantinopolului	179
7. Liturgia bizantină în secolul al XI-lea	187
Biserica și împodobirea ei	188
„Tăinuirea Tainelor”	193
Dezvoltări ale ritului	194
Ritul punerii-înainte	195
Enarxa	197
Încheierea Liturghiei	199
<i>Protheoria</i> lui Nicolae al Andidei	200
8. Desăvârșirea Liturghiei	208
Cadrul Liturghiei	209
Dezvoltarea iconostasului	210
Decorațiunea bisericii	212
Liturgia în secolul al XIV-lea	218
Pregătirea clerului	219
Ritul punerii-înainte sau Proscomidia	221
Intrarea Mică	222
Citirile	222
Intrarea Mare	223
Anaforaua și împărtășirea	225
Interpretarea Liturghiei	226
„Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii” a lui Nicolae Cabasila	227
Simeon al Tesalonicului	233

<i>Epilog</i>	244
<i>Simbolismul vieții lui Hristos în Liturghie:</i>	
<i>Tabel comparatio</i>	255
<i>Bibliografie</i>	257
<i>Lista ilustrațiilor</i>	261

Cuvânt înainte la traducerea românească

Unele dintre cele mai valoroase și mai prețuite izvoare istoriografice sunt jurnalele de călătorie ale străinilor, care ajung să consemneze evenimente sau fenomene pe care un localnic fie nu le observă, fie le consideră banale și, prin urmare, nu le-ar consemna niciodată. Iar dacă călătorul nu reprezintă interesele cuiva, ci face o călătorie pe cont propriu, fie din curiozitate, fie dintr-o necesitate (lăuntrică sau exterioară), s-ar putea ca jurnalul respectiv să reflecte și un grad foarte înalt de obiectivitate de care un localnic nu ar fi capabil, oricât de mult și-ar dori. Nu degeaba spune vorba populară: „Dintr-o parte se vede mai bine...”.

Această carte, scrisă de preotul anglican Hugh Wybrew (n. 1940), poate fi privită, în foarte multe privințe, ca un jurnal de călătorie al unui neortodox în „Ierusalimul (pământesc și ceresc deopotrivă)” al ortodocșilor, care este Dumnezeuiasca Liturghie. Luând contact cu Liturghia ortodoxă mai întâi în Occident, apoi cunoscându-o și în țările ortodoxe, autorul avea foarte multe întrebări la care nu găsea totdeauna răspunsuri clare și plauzibile. Literatura pe care a început să o parcurgă era fie prea stufoasă și analitică, fie prea simplistă și populară, dar, în orice caz, de puțin ajutor pentru un teolog neortodox, interesat nu atât de evoluția anumitor elemente separate ale Liturghiei ortodoxe, despre care apăreau tot mai multe cărți și studii, cât de Liturghia în întregul ei văzut și trăit. Astfel, după îndelungi căutări, studii și meditații, Hugh Wybrew a scris o carte despre Liturghie așa

cum și-ar fi dorit el să citească atunci când și-a început călătoria în „lumea cea mai presus de lume” a Liturghiei ortodoxe.

Ca și Alexander Schmemmann, quasi-contemporanul său, autorul sesizează majoritatea problemelor despre care se tot discută în ultimele decenii cu privire la Liturghia ortodoxă: clericalizarea slujbei, citirea în taină a celor mai multe rugăciuni, rara împărtășire în cele mai multe comunități (mai ales la timpul la care se scria prima ediție a cărții – 1989), exagerarea interpretărilor simbolistice etc., dar spre deosebire de liturgistul ortodox, care nu vede o altă soluție decât corectarea fără amânare a acestor „defecte”, liturgistul anglican constată că despre credincioșii ortodocși nu se poate spune că participă activ sau pasiv la Liturghie, ci că participă contemplativ, iar la această stare de lucruri s-a ajuns nu neapărat în urma unor căderi de la Tradiție, ci printr-o altfel de trăire a aceleiași Tradiții. Probabil că adevărul este pe la mijloc, iar în contextul polarizării anumitor idei în teologia liturgică, cartea lui Hugh Wybrew ne poate ajuta să găsim acea „cale de mijloc” oarecum pierdută.

Lucrarea îmbină studiul istoric cu cel textual și exegetic al Liturghiei, încercând o abordare holistică a slujbei euharistice ortodoxe, capabilă să satisfacă curiozitatea și pretențiile cititorului mai avansat, fără a-i obosi însă pe cei care fac primii pași în studiul Liturghiei. Prin urmare, cu siguranță această carte îi va putea ajuta atât pe clerici și pe studenții teologi, cât și pe oricare creștin trăitor sau interesat de Liturghia ortodoxă să facă această incursiune catehetică și liturgică, fiind scrisă în așa fel încât să fie accesibilă pentru cât mai mulți, dar fără a face rabat de la știința liturgică academică, ce nu este neapărat citată demonstrativ, ci rumegată și repovestită pe înțelesul tuturor.

Deși cartea este adresată în primul rând neortodocșilor dornici de a cunoaște Liturghia ortodoxă, constatăm că și ortodocșii au foarte multe de învățat despre Liturghia pe care își închipuie

că o cunosc sau la care participă mai mult sau mai puțin sistematic, dar fără a intra în esența cuvintelor și a gesturilor ei. Văzând interesul și dragostea unui anglican în a studia și a scrie despre Liturghia ortodoxă, ne dăm seama că Însuși Dumnezeu i-a rânduit pe unii străini să ne vorbească și să ne descopere o frumusețe și o profunzime care nouă au ajuns să ne pară străine, banale și plictisitoare.

Salutăm deci cu drag traducerea acestei cărți în limba română și avem convingerea că aceasta va deveni pentru foarte mulți un manual de învățare și înțelegere a celei mai importante și mai cunoscute slujbe ortodoxe – Dumnezeiasca Liturghie.

Episcopul Petru Pruteanu

Cuvânt înainte la ediția în limba engleză

Pentru ce există Biserică? Care este lucrarea distinctivă și unică a Bisericii pe care ea o îndeplinește și pe care nimeni și nimic nu o poate săvârși? Cu siguranță, răspunsul cel mai puțin nedesăvârșit este: Biserica există pentru a săvârși Euharistia. Biserica este un trup euharistic care devine ceea ce este cu adevărat atunci când săvârșește Dumnezeiasca Liturghie.

Aceasta este lucrarea esențială a vieții ecleziale pe care Decanul Catedralei Anglicane din Ierusalim o descrie în această carte. Într-un mod simplu și ușor de lecturat, autorul urmărește pas cu pas evoluția istorică a Liturghiei Euharistice în Răsăritul creștin, transmițând într-un mod viu trăirea resimțită în liturghisirea specifică fiecărei epoci, începând din timpurile apostolice până în zilele noastre. Acesta este un studiu bazat pe lecturi ample și atente, însă rezultatele sunt prezentate într-o manieră ușor de înțeles pentru nespecialiști. Hugh Wybrew nu doar că descrie cuvintele și gesturile rituale săvârșite în cadrul slujbei, ci ia în considerare atât cadrul arhitectural exterior, cu iconografia sa, cât și simbolismul interior și teologia.

Bizantinii defineau Biserica aflată în stare latreutică ca „cer pământesc, în care locuiește și umblă Dumnezeu cel ceresc”, și tocmai această viziune a „cerului pe pământ” a fost cea care a convertit poporul rus la creștinism acum mai bine de o mie de ani. Autorul redă cu îndemănare înțelesul dinamic al Liturghiei Euharistice pentru creștinătatea ortodoxă grecească, românească și slavă. În spatele a tot ceea ce scrie se află o dragoste adâncă

pentru Liturghia pe care o cunoaște bine din experiența personală. De mult am avut nevoie de o astfel de introducere, clară, dar detaliată, atractivă, dar nu lipsită de simț critic. Această carte se va arăta de mare valoare atât pentru creștinii apuseni, cât și pentru cei răsăriteni.

Episcopul Kallistos Ware

Prefață la ediția din 2013

Această carte, pentru prima dată publicată în anul 1989, a fost scrisă pentru cei care nu aparțin Bisericii Ortodoxe, dar care sunt interesați de Biserica Ortodoxă Răsăriteană și doresc să cunoască câte ceva despre evoluția Dumnezeieștii Liturghii în tradiția ortodoxă bizantină. La un an după publicarea ei la Londra de către SPCK (Society for Promoting Christian Knowledge), a fost publicată la New York de St Vladimir's Seminary Press. Această ediție se tipărește în continuare. M-a surprins și m-a bucurat deoptrivă faptul că această carte s-a dovedit a fi de folos și creștinilor ortodocși, nu în ultimul rând studenților, și a fost tradusă în bulgară, georgiană, sârbă și rusă. A fost retipărită de două ori în rusă, ca urmare a primei sale ediții în anul 2000, la Institutul Teologic Biblic „Sfântul Andrei” din Moscova.

În anul 2012, SPCK a decis să reediteze cartea, însă doar cu un minim de modificări. Totuși, din anul 1989 cercetarea a avansat și s-a considerat că o nouă prefață ar fi o modalitate adecvată de a face referire la ultimele noutăți științifice. În ultimul sfert de secol au fost publicate multe lucrări privind originile și dezvoltarea timpurie a cultului euharistic. Cercetarea liturgică actuală pune la îndoială unele dintre concluziile la care au ajuns specialiștii generației anterioare și scoate în evidență varietatea formelor de slujire euharistică în această perioadă de formare. Unele dintre afirmațiile făcute în cel de-al doilea capitol al cărții reflectă generalizările acceptate anterior, astăzi considerate a fi nesustținute de suficiente mărturii sau care au nevoie de revizuire în lumina unor noi dovezi. Un caz în discuție este descrierea Liturghiei Euharistice duminicale a lui Iustin Martirul. În

timp ce generația precedentă de cercetători a considerat-o reprezentativă pentru practica creștină generală, cercetarea modernă preferă să o perceapă doar ca pe o mărturie pentru cultul Bisericii din Roma, existând și posibilitatea ca aceasta să fie, de fapt, proprie doar unei anumite comunități de acolo, fără a putea fi aplicată ca atare practicii dintr-un alt loc. Concepțiile lui Paul Bradshaw, exprimate în cartea sa, *Eucharistic Origins*, apărută în anul 2004, au fost consimțite pe scară largă, iar un rezumat relevant al concluziilor recente despre originile Liturghiilor Euharistice poate fi găsit în primul capitol cărții lui Paul Bradshaw și Maxwell Johnson, *The Eucharistic Liturgies: Their Evolution and Interpretation*. Acum este general acceptat faptul că în primele trei secole cultul euharistic diferea de la un loc la altul și, din când în când, mai mult decât se apreciasse. S-a ajuns, de asemenea, la un consens cu privire la faptul că nu există o linie de evoluție dreaptă și clară de la Cina de Taină la Liturghiile dezvoltate, despre care avem mărturii certe abia din ultima parte a secolului al IV-lea. Totodată, Bradshaw susține că asocierea Liturghiei Euharistice cu o masă de seară a persistat mult mai mult timp decât s-a considerat în mod tradițional.

Între timp, Robert Taft și-a încheiat seria de cărți magistrale despre istoria Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur, adăugând studiului său, *Intrarea cea Mare*, publicată în anul 1975, studii suplimentare despre diptice, riturile precomunionale și despre cele ale cuminecării, mulțumirii și încheierii Liturghiei. Acestea sunt studii despre ceea ce Taft numește „părțile maleabile” ale Liturghiei, adică acelea care au suferit cu precădere dezvoltări textuale și rituale pe parcursul timpului, ajungându-se la actualul complex de formule și acte liturgice.

Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe Răsăritene nu s-a schimbat în ultimul sfert de secol. Rit rămâne ceea ce a fost, chiar dacă obiceiul de a recita rugăciuni în auzul poporului,

rugăciuni care mai înainte erau rostite în taină, s-a răspândit în unele comunități ale Bisericii Ortodoxe, iar împărtășirea laicilor este mai frecventă în unele Biserici decât era cândva. Poate că nu este surprinzător faptul că s-au înregistrat inovații în unele jurisdicții ortodoxe din Statele Unite, inclusiv utilizarea orgilor în unele biserici, fapt care ar afla prea puțină simpatie din partea Bisericilor lor de origine din Europa. În schimb, de la căderea comunismului, unele Biserici Ortodoxe din Europa de Est au manifestat un conservatorism solid. Folosirea limbii ruse în cult în Patriarhia Moscovei este puternic descurajată. Dimpotrivă, în Biserica Ortodoxă Sârbă folosirea limbii naționale în locul slavonei bisericești este destul de răspândită. De la destrămarea Uniunii Sovietice, rolul Bisericilor Ortodoxe naționale, ca purtătoare de identitate națională și etnică, a fost consolidat în unele foste țări comuniste, nu în ultimul rând în Rusia. Biserica Ortodoxă și cultul ei aparent neschimbat sunt pentru mulți o expresie a identității naționale. În astfel de circumstanțe, orice fel de schimbare în slujirea Liturghiei este întâmpinată de o opoziție fermă.

Autorul

Prefață la ediția din 1989

Liturghia ortodoxă a devenit parte formativă a experienței mele creștine pe când eram student la Institutul Teologic Ortodox „Saint-Serge” din Paris. Ulterior, am participat cu regularitate la slujbele parohiei ortodoxe ruse din Oxford. Timp de doi ani, cât am fost capelan la Biserica Învierii din București, am mers adesea la slujbele ortodoxe românești, dar am reușit să iau parte și la cele bulgărești și sârbești cu ocazia vizitelor mele pastorale la Sofia și Belgrad. Ajunsesem să mă simt ca acasă atunci când participam la Liturghia ortodoxă, după cum mă simțeam atunci când luam parte la cea anglicană sau romano-catolică – uneori, chiar și mai bine de atât. Le sunt recunoscător tuturor comunităților ortodoxe la slujbele cărora am participat, pentru tot ceea ce am învățat de la ele.

Mult timp am dorit să cunosc cum Liturghia a ajuns să fie ceea ce este. Studiind teologia la Oxford, am fost învățat să mă informez cu privire la evoluția tradiției creștine și factorii care i-au influențat dezvoltarea. Aceasta este o abordare caracteristică, mai degrabă, creștinătății occidentale decât Ortodoxiei și sper că prietenii mei ortodocși mă vor ierta pentru încercarea de a urmări evoluția unui rit pe care ei sunt bucuroși să îl accepte așa cum este. Intenția mea este să-i ajut pe alții să înțeleagă mai bine lucrarea liturgică esențială a unei Biserici despre care cred că are o contribuție importantă în întregirea Bisericii creștine.

Am scris acea carte pe care aș fi vrut să o citesc când am început să studiez Liturghia. În niciun caz aceasta nu este destinată experților în istoria cultului creștin sau ai tradiției creștine

ortodoxe, ci este dedicată acelor care au o oarecare experiență a Liturghiei și care sunt curioși să îi cunoască forma și conținutul. Scopul cărții este de a schița istoria Liturghiei prin descrierea modului de participare la Liturghia Euharistică în Răsăritul creștin, în fiecare etapă a dezvoltării sale, pentru care ni s-au păstrat mărturii.

Cultul înseamnă ceva mult mai mult decât folosirea unei forme de slujire. Contextul în care cuvintele ritului sunt folosite este cel puțin la fel de important ca textul însuși. Acest context presupune locașul în care se desfășoară slujba, mobilierul și decorațiunea, ceremonialul sau modul de manifestare a celebrării, muzica, precum și înțelegerea de către credincioși a ceea ce se săvârșește. M-am străduit să zugrăvesc o imagine cuprinzătoare a fiecărei etape a dezvoltării Liturghiei, incluzând toate aceste aspecte. În mod inevitabil lipsesc multe detalii. Ele pot fi găsite în cărțile cărora le datorez tot ceea ce știu și din care mi-am extras materialul din care a fost construită expunerea de față. Acestea sunt enumerate în bibliografie. Îmi exprim îndatorarea față de autorii lor.

Îi sunt recunoscător Episcopului Kallistos de Diokleia pentru cuvântul înainte și pentru sugerarea unor îmbunătățiri pentru acest text. Le sunt în mod special recunoscător Părintelui Michel van Parys și comunității benedictine de la Chevetogne din Belgia, care m-au primit atât de călduros pentru trei luni și jumătate de concediu sabatic de la parohia mea din Pinner (Middlesex), în anul 1981. Mi-am desăvârșit materialul acolo, într-un cadru ideal ce îmbina resursele erudiției benedictine cu ritul ortodox celebrat în biserica lor bizantină. Se cuvine, de asemenea, să-i mulțumesc secretarei mele voluntare din Ierusalim, doamnei Molly Speris, care a dactilografiat textul cu răbdare și pricepere.

Cartea este dedicată regretatei Anne Pennington, de la Lady Margaret Hall (Oxford), o prietenă devotată a Bisericii Ortodoxe, precum și o anglicană cucernică. Încurajarea ei a determinat începuturile cărții și a inspirat desăvârșirea ei.

Hugh Wybrew
Ierusalim, februarie 1988